

К.З.Возьний, канд. екон. наук

Тернопільський національний економічний університет

ЮДАЇЗМ І СУЧАСНІ ЕКОНОМІЧНІ ДОКТРИНИ

Досліджено зміст взаємного зв'язку сучасної доктрини економіки ринкового типу й основних догматів юдаїзму. Здійснено оцінку динаміки і генезису ключових економічних дефініцій (власність, багатство, податки, відсоток, прибуток, гроші тощо) в контексті юдейського віровчення. Проведено низку змістовних зіставлень цих економічних категорій.

Традиційні методичні підходи до розв'язання фундаментальних проблем економіки іноді штовхають економічну науку у площину безплідної та малоприсадної для життя наукової схоластики: розроблені схеми і моделі економічного зростання не завжди працюють. На теоретичному рівні об'єктивно виникає необхідність у розширенні факторної бази економічного розвитку і пошуку розуміння природи механізму зв'язку нових факторів з ефективністю економічних систем. Особливої уваги в цьому контексті заслуговує релігія в її світсько-прагматичних і економічно-світоглядних проявах.

На відміну від, скажімо, моралі, культури чи навіть традицій різних етносів, які зазнають постійних якісних та інституційних змін, релігія з усією поліфонією різновидів залишається стійкою домінантою суспільно-економічного прогресу, іноді навіть мультиплікуючи свої впливи на окремі аспекти економічного життя сучасної людини.

Зв'язок сучасної економіки з системами світоглядних і релігійних аспектів життя людини на перший погляд видається не надто очевидним. Проте новітня історія сучасних наук, і економіки в тому числі, засвідчує, що їх майбутнє перебуває у своєрідному маргінальному вимірі взаємодії різних предметних галузей знань і сфер діяльності сучасної людини, які, здавалося б, не мають тісної змістовної кореспонденції.

Авторитетний російський історик і філолог Д.Ліхачов зазначав: "Проблема синтезу гуманітарних і природничих наук – одна з найцікавіших і найактуальніших проблем нашого часу. Методика вузької спеціалізації вже вичерпала себе й іде в Лету; розпочинається ера широких наукових узагальнень"¹.

У фокусі нашого дослідження буде юдаїзм. Силою унікальних історичних обставин він став фактично планетарним явищем, попри те, що сьогодні частка євреїв – носіїв цієї релігійної субкультури² в загальній чи-

¹ Ліхачёв Д.С. Отзыв на книгу доктора исторических наук Л.Н.Гумилёва "Этногенез и биосфера Земли" // Звезда. – 2006. – Вып. 1–3. – № 11.

² Не вдаючись в етимологічні деталі співвідношення категорій "євреї" і "юдеї", слід відзначити, що навіть з позиції юдаїзму ці поняття є дуже близькими, спорідненими. Більше за те, в переважній більшості мов на рівні вербального позначення вони не відрізняються і позначаються одним і тим самим словом, що має залежно від контексту релігійний або ж національний відтінок.

сельності мешканців планети є мізерною і складає, за даними світової демографічної статистики, лише 0,22–0,25%³. Для юдаїзму як релігійного і соціокультурного явища характерна надзвичайно висока міра глобалізації й інтеграції у світовий життєвий простір: географія юдаїзму і єврейства загалом є дуже широкою.

На рівні колективної неюдейської свідомості та культури існує певний ментальний стереотип щодо юдаїзму і євреїв. Юдаїзм вважають релігією багатих і успішних. Водночас, хоч як це виглядає парадоксально, це релігія вигнаних, гноблених, принижених. Дослідження цієї проблеми значною мірою містить, окрім власне релігійної, культурної та ментальної, економічну складову. Виникає цілком прагматичне запитання: наскільки такий стереотип є економічно мотивованим і як тісно він пов'язаний із власне юдейським віровченням? Про свою економічну актуальність юдаїзм заявляє у всесвітніх масштабах і в найрізноманітніших формах. Наведемо факти.

Факт перший – щодо багатства. Проведений нами інтернет-аналіз загальнодоступних персональних даних першої сотні переліку мільярдерів світу, складеного американським журналом "Forbes"⁴, дозволяє зробити припущення⁵, що щонайменше 15 із них – євреї.

Факт другий – щодо успішності. В науковому світі еталоном успішності та престижу прийнято вважати присудження Нобелівської премії у відповідній галузі знань. Згідно з аналітичною оцінкою Л.Радзіховського⁶: "...від загальної кількості лауреатів євреї складають: із фізики – 26%, 44 особи (серед американських лауреатів – 38%), із хімії – 19%, 28 осіб (серед американських лауреатів – 28%), із медицини і фізіології – 29%, 52 особи (серед американських лауреатів – 42%), з економіки – 38%, 21 особа (серед американських лауреатів – 53%) ... Разом 145 осіб".

Невідповідність "юдейської" частки у трьох статистичних сукупностях (у загальній чисельності населення планети, в топ-сотні найбагатших людей світу і серед Нобелівських лауреатів) є надто очевидною, щоб її не помітити. Звісно, що робити категоричні узагальнення чи спроби кількісно оцінити зв'язок досліджуваних явищ лише на основі наведених вище фактів було б, щонайменше, невиправдано сміливим учинком, проте висловити припущення про наявність залежності ми маємо абсолютне право.

Отже, наскільки ж і в який спосіб пов'язані між собою два суспільні інститути – юдаїзм і економіка?

Спробуємо оцінити систему взаємних зв'язків між канонами юдаїзму і філософією сучасної економіки, міру впливу цієї планетарної релігії на економічне життя сучасної людини. Попри всю розмаїтість трактування природи сучасного ринку, його варіативність і навіть, певною мірою, популярність, світова наука і практика сьогодні обирають саме ринок як фундаментальний і найефективніший спосіб розв'язання інституційних економічних проблем. Важко не погодитися з думкою американського соціолога Л.Харрісона, котрий зауважує: "Сьогодні немає ідеології, яка була б серйозним викликом державі та зростаючій популярності демократичного ка-

³ Євреї // http://ru.wikipedia.org/wiki/Євреї#cite_note-JPPI2006-5. За різними оцінками, загальна чисельність євреїв у світі на початок 2011 року коливається в межах від 12 до 15 млн осіб.

⁴ The World's Billionaires // Forbes // <http://www.forbes.com/wealth/billionaires/list>.

⁵ Саме припущення, а не категоричний висновок, оскільки достовірну оцінку через закритість персональних даних окремих мільярдерів зробити неможливо.

⁶ Радзіховский Л. Шведская Симхас Тора // <http://www.e-slovo.ru/214/k1.htm>.

піталізму як моделі, що найбільшою мірою задовольняє устремління людей до доброго життя..."⁷.

Завдання нашого дослідження полягає в тому, щоб з'ясувати, наскільки основні ідеї юдейського віровчення як системи світоглядних уявлень людини взаємно узгоджуються або ж конфліктують із фундаментальними принципами економіки капіталістичного зразка.

Тлумачення економічного контексту юдаїзму й осмислення механізмів його взаємозв'язку з концепцією і принципами сучасної ринкової економіки зумовлене цілою системою об'єктивних і суб'єктивних обставин, що роблять відповідні дослідження змістовно і методично складними:

– по-перше, як вважають юдейські богослови, достеменний у духовному розумінні переклад Тори⁸ на інші мови неможливий і будь-які спроби зробити його неминуче призведуть до змістовних втрат: лише іврит спроможний дати істинне розуміння канонів юдаїзму⁹;

– по-друге, різні напрями сучасного юдаїзму (*ортодоксальний, консервативний, реформістський*) часто по-різному тлумачать природу одних і тих самих соціально-економічних явищ і проблем, кожен у свій спосіб пропонує розв'язувати останні;

– по-третє, минуле юдаїзму – унікальний процес історичних метаморфоз усього світового єврейства (всесвітнє розселення, сильна асиміляція, акултурація, втрата мовної ідентичності, відновлення єврейської державності та мови), які відповідним чином вплинули на специфіку ставлення цієї релігії до різних проблем економічного характеру і навіть до регіонально-територіальної диференціації змісту юдаїзму¹⁰;

– по-четверте, вивчення теологічних і соціально-економічних основ юдаїзму з позиції християнської субкультури містить об'єктивну проблему, обумовлену тим, що навіть на термінологічному рівні сприйняття християнами ідей юдаїзму включає протестну компоненту: власне християнство виросло і догматично сформувалося у площині протистояння з цією "материнською" релігією;

– по-п'яте, за оцінки економічного ядра юдаїзму може з'явитися, навіть на рівні першоджерел, певна небезпека опинитися під впливом як сіоністських, так і антисемітських ідеологічних штампів, що в обох випадках призведе до відхилення від первісної ідеї дослідження і викривлення його результатів;

– по-шосте, існуючі тлумачення і коментарі всіх автентичних джерел юдаїзму зорієнтовані на роз'яснення, насамперед, його релігійного і морально-етичного, а не економічного змісту.

"Юдейський фактор" соціально-економічного поступу суспільства, попри невелику частку євреїв у загальній чисельності населення планети, характеризується надзвичайною тривалістю стійкого і відчутного впливу.

⁷ Харрисон Л. Кто процветает? Как культурные ценности способствуют успеху в экономике и политике. – М., 2008. – С. 12.

⁸ Про складність і гостроту проблеми може свідчити той факт, що зроблений за вказівкою єгипетського фараона Птолемея Другого переклад Тори на грецьку мову у III столітті до н. е. (так звана Септуагінта (від лат. septuaginta, [переклад] сімдесятьох; як скорочення вживається LXX) було сприйнято як трагедію національного масштабу, а власне день закінчення роботи над перекладом оголошено всезагальним постом.

⁹ Доречно з цього приводу зазначити, що у Вавилонському варіанті Талмуду Рабі Іегуда говорить: "Той, хто робить літературний переклад (Тори. – К.В.) – блюзнірствує, хто перекладає дослівно – бреше".

¹⁰ Сьогодні є дві найбільші субетнічні групи євреїв: ашкеназі (східноєвропейська, сформована в епоху середньовіччя) і сефарди (сформована в арабських країнах і середньовічній Іспанії), між якими існує своєрідне внутрішнє протистояння.

Юдаїзм як релігія (а євреї як самостійний етнос) порівняно з іншими авраамічними монотеїстичними релігіями (християнство, іслам, караїзм тощо) сформувався значно раніше. Незважаючи на те, що, за словами Нормана Соломона, сьогодні існує багато шкіл єврейської історіографії, які історію єврейського народу трактують по-різному¹¹, єдине, в чому немає сумнівів, це в тому, що юдаїзм виник раніше¹² за християнство і, тим більше, за іслам, що власне і дозволило "народу Книги" залишити триваліший слід у розвитку фактично всіх інститутів сучасного суспільства, у тому числі економіки.

Юдаїзму властива унікальна змістовна близькість релігійного і національно-етнічного начал, натомість більшість інших світових релігій такої конгруентності не мають і тому не володіють цим консолідуючим вектором розвитку: "національне" для більшості з них є фактором, що радше розділяє, ніж об'єднує.

Родовою специфікою юдейського віровчення є його адаптивність до умов, які постійно змінювалися впродовж багатьох сотень і навіть тисяч років. Доволі жорстке і регламентоване, це віровчення отримало особливу живучість і пластичність завдяки саморозвитку у формі тлумачень, роз'яснень і коментарів, поданих у різних талмудичних, равиністичних і близьких до них пізніших джерелах. По суті, вони і виступають тим інструментом адаптації, за допомоги якого постулати юдаїзму завжди залишалися актуальними.

Відомий соціальний антрополог Джонатан Веббер із цього приводу відзначає: "...ортодоксальні хасиди, завдяки своєму одягу і зовнішньому вигляду, можуть видатися людьми, які повністю повернені в минуле; але вони досягли великого процвітання в найсучасніших мегаполісах, таких як Нью-Йорк. Це, зокрема, можна пояснити їхнім умінням чудово пристосовуватися до вимог, які пред'являє сучасна капіталістична економіка"¹³.

Історіографи юдаїзму виокремлюють кілька своєрідних епох (етапів) у традиції трактування і коментарів Тори¹⁴: пари, таннаї, амораї, савораї, гаони, ришонім, ахаронім. Уже ця обставина вносить суб'єктивну і варіативну компоненту у тлумачення і розуміння догматів і принципів юдаїзму як системи світоглядних уявлень людини.

Наявність варіантів у тлумаченні одних і тих самих місць Тори завжди залишає для віруючого можливість вибору, простір для маневру в лоні власної віри. Навіть позірне категоричність ортодоксів дозволяє отримувати юдеям внутрішню свободу, що дуже вдало "імплантується" у конструкцію вільного ринку, в тому числі на персональному рівні.

У пошуках ефективної моделі взаємодії релігійних догматів з економічними реаліями повсякденного життя духовні лідери юдаїзму інтенсивно використовували засоби герменевтики: тлумачили і розвивали ідеї Тори відповідно до історико-економічних і соціальних змін у житті єврейського суспільства. Наслідком такої кропіткої та відповідальної роботи багатьох поколінь рабинів, мудреців і законовчителів стало формування 613 автентичних міцвот¹⁵ (заповідей) юдаїзму. Традиційно їх поділяють на дві великі

¹¹ Див.: Соломон Н. Иудаизм: краткое введение. – М., 2009 – С. 12.

¹² Одні історіографи встановлюють як точку хронологічного відліку юдаїзму XVIII століття до н. е. – час, коли, ймовірно, жив родоначальник єврейського (і не тільки) народу Авраам. Інші ж дотримуються думки, що такою точкою слід вважати момент, коли Мойсей отримав на горі Синай Десять Заповідей, тобто на 400–500 років пізніше.

¹³ Цит. за: Соломон Н. Иудаизм: краткое введение. – С. 24.

¹⁴ Кожна з указаних епох мала свою теологічну специфіку, різну кількість представників (рабинів, мудреців, первосвящеників) і охоплювала різні періоди юдейської історії, починаючи від III століття до н. е. і до сьогоднішніх часів

¹⁵ Міцва (у множині міцвот; від євр. מצוה – веління, наказ) – розпорядження, заповідь в юдаїзмі. В побуті міцва – будь-яка добра справа, похвальний вчинок. Виконання

групи: 248 розпорядчих заповідей і 365 заповідей-заборон. Саме ці заповіді разом із Галахою¹⁶ й Агадою¹⁷ є практичними "навігаторами" для юдея, що регламентують усі аспекти його повсякденного життя. Змістовний аналіз усіх 613 міцвот і варіантів їх коментарів (Ш.Р.Гірша¹⁸, Раші¹⁹ і Сончіно²⁰), проведений нами, дозволив виявити в їх структурі помітне "економічне ядро", що регулює найрізноманітніші аспекти саме економічних відносин, які розкриваються через такі категорії, як "власність", "відсоток", "прибуток", "гроші", "багатство", "бідність", "заробітна плата", "торгівля", "праця", "податок", "борг" тощо. За нашими оцінками, щонайменше 190 міцвот явно чи опосередковано кореспондують із різними аспектами економічного устрою суспільства і містять цілком визначене і мотивоване ставлення до різного роду проблем, що виходять за суто теологічні рамки.

Хоча, на думку визнаного юдейського мудреця Хафец-Хаїма²¹, сьогодні з усіх базових 613 міцвот актуальними залишаються менше 300²², економічна складова юдаїзму як релігії та різновиду філософського світосприйняття аж ніяк не втратила своєї значущості та предметного наукового інтересу.

Досить багато уваги юдаїзм приділяє такій інституційній економічній категорії, як "**власність**". Аналіз талмудичного права і його коментарів, зроблених єврейськими законовчителями, дозволяє виокремити такі форми власності:

- суспільна загальнодоступна власність, яка не належить нікому і яку можна використовувати безплатно;
- суспільна власність, що належить певним групам, проте є доступною для загального користування;
- потенційно приватна власність, що не належить нікому (залишені власником або загублені ним речі) і доступна для користування;
- приватні землі, що безплатно передаються у власність як спадок померлого прозеліта²³;

нання міцвот покладено на всіх повнолітніх євреїв – хлопчиків із 13 років і дівчаток із 12-ти.

¹⁶ Галаха, або Алаха (євр. הלכה), – традиційне іудейське право, сукупність законів і принципів юдаїзму, що регламентують релігійне, сімейне і суспільне життя віруючих євреїв. У вузькому сенсі – сукупність законів, що містяться в Торі, Талмуді й у пізнішій равиністичній літературі, а також кожен із цих законів (галахот) окремо.

¹⁷ Агада (арамейська אגדה – оповідання) – частина талмудичної літератури (Усного Закону), що містить афоризми, повчання, притчі, параболи, байки, алегоричні та гіперболічні розповіді, історичні перекази і легенди релігійно-етичного характеру, які полегшують застосування "кодексу законів" (Галахи).

¹⁸ Рабі Шімшон бар Рефаель Гірш – видатний рабин, коментатор Тори, педагог, публіцист, один із духовних лідерів євреїв Європи, провідна постать у справі відродження німецького єврейства у другій половині XIX століття, яке гинуло від реформізму й асиміляції.

¹⁹ Раші (євр. ראשונים – акронім словосполучення "Рабейну Шломо Іцхакі" – "наш учитель Шломо син Іцхака" – авторитетний середньовічний коментатор Талмуду й один із класичних коментаторів Танаха; духовний вождь і громадський діяч єврейства Північної Франції.

²⁰ Сончіно (Сонцін, Цонцін) – династія єврейських книгодрукарів і коментаторів Тори, які заснували мережу видавництва у різних країнах Європи. Сьогодні "коментарями Сончіно" називають тлумачення різних авторів і упорядників (Й.Герц, А.Коен, А.Розенберг), видані англійським видавництвом "Soncino Press".

²¹ Ізраель Меїр Каган (Акоен, Хафец-Хаїм; справжнє прізвище Пупко) – авторитетний рабин, алахіст і мораліст. Духовний лідер єврейства Польщі та Росії.

²² Див.: Телушкін І. Заповідь // Мицва. 613 Заповідей Тори // Енциклопедія "Єврейський мир" // http://jhistory.nfurman.com/teacher/12_253.htm.

²³ Прозеліт (грец. proselytos) – людина, що прийняла нове віросповідання. Тут – юдаїзм.

- приватні землі, які ще не куплені євреєм у неєврея, призначені для продажу;
- приватні землі в містах, оточених стінами, відкриті для всезагального користування;
- "священна власність" Єрусалимського храму;
- ритуально-культові предмети, що не перебувають у звичайному користуванні та не підлягають продажу²⁴.

Показовою щодо категорії "власність" із позиції юдаїзму є така обставина. Існуюча практика вивчення Талмуду в деяких ієшивот²⁵, як не дивно, розпочинається з дослідження природи знахідки. Повернення знайденого власнику є таким самим релігійним обов'язком юдея, як, скажімо, молитва. Формування поваги до інституту приватної власності – визначальна риса юдаїзму. Проте "власність на землю" юдаїзм з етичних міркувань "оточує" системою досить жорстких обмежень. Іегуда Леві з цього приводу зазначає: "Тора вчить, що право володіння власністю – це важливий інструмент служіння Творцеві; але саме по собі воно не володіє святістю, про що свідчать численні закони й ухвали, які обмежують це право"²⁶.

Прикладом тому є так звані закони "суботнього"²⁷ (Шмот 23:10–11) і "ювілейного"²⁸ (Ваік. 25:13–24) років, згідно з якими господарський обробіток землі традиційним способом у ці роки забороняли, рабів-євреїв відпускали на волю й, окрім того, існували особливі "режими" інституту приватної власності, які застосовували лише в ці роки. Тора чітко фіксує межі права приватної власності на землю: "Цього ювілейного року повернетеся кожен у володіння своє... За кількістю років, що минули після ювілею, купуй у ближнього твого, і за кількістю років урожаю він має продавати тобі. Чим більше буде цих років, тим більшу призначеш йому ціну, а чим менше цих років, тим меншу призначеш йому ціну, бо кількість жнив продає він тобі... А земля не може бути продана навіки, бо моя земля; ви ж прибульці та поселенці у мене. В усій країні володіння вашого дозволяйте викуп землі" (Ваік. 25:13, 15–16, 23–24).

Коментар Ш.Р.Гірша щодо відповідного фрагмента Тори досить явно демонструє антикапіталістичний характер у частині, що стосується категорії "власність": "Зло, що облягає внутрішнє життя суспільства внаслідок соціальних і класових відмінностей і нерівного розподілу власності з його різким контрастом між злиднями і багатством, незалежністю і залежністю і так далі, й небезпечні ситуації, які заподіюють страждання народам у ході їх політичних відносин з іншими народами, – все це має бути спокуте й усунене за допомоги йовеля"^{29–30}.

Економічна складова механізму спокутування при цьому виглядає так. Ювілейного року раніше продану спадкову землю обов'язково повертали її первісному родовому власнику. Ш.Р.Гірш узагалі називає ювілейний рік "роком відновлення власності". Якщо ж проаналізувати механізм

²⁴ Электронная еврейская энциклопедия // <http://www.eleven.co.il/?mode=article&id=15430&query>.

²⁵ Ёшива, ієшив (євр. ישיבה – буквально "сидіння, засідання"; множина – ієшивот) – у єврейській історії назва вищого релігійного навчального закладу, призначеного для вивчення Усного Закону, головнo, Талмуду.

²⁶ Леви И. Принимая вызов эпохи. Беседы об иудаизме // http://www.judaicaru.org/library/levi_1.htm#Heading7.

²⁷ Кожен сьомий рік.

²⁸ Кожен п'ятдесятий рік.

²⁹ Йовель – ювілейний рік.

³⁰ Текст Танаха с набором комментариев // Маханаим: центр еврейского образования на русском языке // http://www.machanaim.org/tanach/c-vaikra/indc09_1.htm.

ціноутворення на ринку землі, то виявиться, що класичної процедури купівлі-продажу як такої у повному і традиційному її розумінні Тора просто не визнає і не дозволяє. Фактично це була (і лише в разі крайньої скрути потенційного продавця землі) своєрідна довгострокова оренда. Тора в такий спосіб, через довгострокову оренду, фактично декларує соціально привабливу альтернативу інституту приватної власності на землю в її класичному вигляді. Більше за те, вже через два роки той, хто вимушено, через матеріальну скруту, продав свою земельну ділянку, може повернути її назад. Раші достеменно й економічно обґрунтовано описує процедуру ціноутворення, якої слід дотримуватися за такої форми купівлі-продажу землі: "Продаючи або купуючи землю, пам'ятайте, скільки років залишається до ювілейного року. І відповідно до років і до врожаїв поля, які воно може дати, той, що продає, має продавати, а той, що придбає, купувати, адже він (останній) зобов'язаний повернути йому (власникові поле) ювілейного року"³¹. Ціна ж дострокового й обов'язкового, на вимогу продавця, повернення земельної ділянки має враховувати як кількість уже отриманих урожаїв новим тимчасовим власником, так і залишок років до настання ювілейного року, а також номінально сплачену суму під час укладення самої угоди. Отже, ціна повернення має бути розрахунковою різницею вартості вже отриманих і ще не отриманих урожаїв.

Змістовний аналіз методичних аспектів юдейської моделі формування ціни довгострокової оренди землі дозволив виокремити в її структурі певний компонент, що тісно пов'язує її з сучасною концепцією ціни землі як капіталізованої земельної ренти: в обох випадках розрахунок ціни спирається на гіпотетичну (прогнозовану) дохідність земельної ділянки, яка продається чи передається в оренду, з тією різницею, що у другому випадку ціна враховує також альтернативу щодо використання отриманої виручки від продажу землі у формі ставки позичкового відсотка.

Для формування механізму контролю за цінами загалом законодавцями розробили своєрідну концепцію "введення в оману", завдання якої полягало в тому, щоб перешкодити необґрунтованому підняттю цін продавцями або ж непомірному їх зниженню покупцями. При цьому фактори попиту і пропозиції оцінювали як неістотні. Галахісти встановили, що якщо ціна товару завищена (або занижена) на величину, що перевищує 1/6 ринкової, то угода може бути розірвана в односторонньому порядку з ініціативи будь-якої зі сторін за умови, що вона постраждала.

Хоч як це дивно, але практично всі згадані нами вище авторитетні коментатори Тори в частині, що стосується приватної власності на землю, лише "розхитують" категоричність її обмеження з використанням закону ювілейного року. Практика застосування цього "особливого режиму" власності на землю має свої застереження. Згадані закони працюють лише на території Ерец-Ізраель (Ізраїлю). Вони виглядають вже не так настановою до практичного й обов'язкового застосування, як теологічною схоластиком, що частково втратила свій економічний прагматизм. Коментар Сончіно взагалі залишає змістовну щілину, щоб обійти таку незручну і по суті антиринкову ситуацію щодо власності на землю: "Закон Тори зобов'язує дотримуватися ювілейного року, лише коли вся територія Ерец-Ізраель завойована і заселена синами Ізраїлю. Коли частину народу було відведено в полон, дотримання законів п'ятдесятого року припинилося"³². Доречно у зв'язку з цим відзначити, що сьогодні, за даними світової демографічної статистики,

³¹ Там же.

³² Там же.

лише близько 40% євреїв проживають в Ізраїлі³³. Інші – в різних країнах світу, на які дія законів не поширюється. То ж чи працює в цьому разі обмеження приватної власності на землю, адже світове розселення юдеїв не було актом доброї волі? Ш.Р.Гірш у своїй інсталяції винятку з закону ювілейного року йде ще далі і стверджує, що інституту йовеля слід дотримуватися лише доти, доки весь народ проживає на своїй землі відповідно до первинного родового поділу на отриманих ним наділах³⁴.

В ідеалі відновлення статус-кво в питанні власності на землю в ювілейні роки номінально містить у собі (якщо не враховувати процедури дострокового повернення землі власнику, яка включала цілком капіталістичний спосіб взаєморозрахунків) соціально привабливі компоненти справедливості та рівності. В коментарі Сончіно стосовно важливості закону ювілейного року зазначено, що фактично саме він не дозволяв окремим особам ставати власниками великих земельних ділянок, поступово перетворюючи найманих працівників на рабів³⁵. Проте, знаходимо там само, цей закон на ранніх етапах розвитку єврейського суспільства далеко не завжди виконували³⁶. 50 років – надто тривалий період з огляду на тривалість життя людини, щоб застосовувати такий закон, спираючись на практику постійного прецеденту його виконання.

І.Леві, розмірковуючи про природу економічної складової юдаїзму, пише: "Якій системі (капіталістичній чи соціалістичній. – К.В.) віддає перевагу Тора? За вивчення Галахи ми частіше виявляємо капіталістичний підхід: єврейський закон визначає статус приватної власності та захищає її права; кожна людина має повний контроль над своїм майном. У Торі є, звичайно, і соціалістичні за своїм духом заповіді, які обмежують цей контроль. Але з економічної точки зору вони виглядають другорядними"³⁷. А далі автор фактично суперечить собі: "Той факт, що Тора відкидає капіталістичну ідеологію, зовсім не означає заборону на конкурентну боротьбу і прагнення до матеріального успіху. Проте юдаїзм не вважає їх за ідеали в чистому вигляді; він прагне обмежити вплив цих чинників і навіть учить людину стримувати свої меркантильні устремління"³⁸.

Не менший за власність рівень актуальності в контексті юдейського віровчення мають такі економічні категорії, як "**відсоток**", "**кредит**" і "**прибуток**".

На перший погляд Тора в питанні відсотка за користування позикою є дуже категоричною: "Не бери з брата твого відсотки: ні зі срібла, ні з їстівного, ні з чого-небудь, що можна віддати в ріст. З чужоземця можеш брати відсотки, але з брата твого не бери, щоб благословив тебе Бог, всесильний твій, у всякому починанні рук твоїх у країні, в яку ти входиш, щоб оволодіти нею" (Дв. 23:20–21). За оцінками деяких дослідників, саме цей економічний аспект юдаїзму пояснює той факт, що серед юдеїв такий високий відсоток забезпечених і успішних людей. "Саме це (мається на увазі офіційний дозвіл Тори на отримання відсотка з неюдеїв. – К.В.) спричинило те, що в епоху середньовіччя і Реформації фінанси більшої частини європейської цивілізації опинилися зібраними в руках єврейських банкірів: християни вважали за гріховне давати гроші під відсотки будь

³³ Евреи // Википедия: свободная энциклопедия // http://ru.wikipedia.org/wiki/Евреи#cite_note-JPPI2006-5.

³⁴ Текст Танаха с набором комментариев.

³⁵ Там же.

³⁶ Там же.

³⁷ *Леві І.* Принимаю вызов эпохи. Беседы об иудаизме.

³⁸ Там же.

відпущення: хай кожен кредитор пробачить борг ближньому своєму і не гнобить ближнього свого і брата свого⁴², коли проголошено відпущення від Бога. Чужоземця можеш ти гнобити, але борг брата твого пробач йому" (Дв. 15:1–3). Економічне підґрунтя такій системі нерівноправного ставлення до боргів юдеїв і неюдеїв намагаються підвести вже коментатори. Так, у коментарі Сончіно знаходимо таке тлумачення. Пробачення боргу юдею пов'язане з загальною заборонаю обробляти землю в суботній і ювілейний роки. Відсутність права обробити поле і зібрати врожай позбавляє євреїв можливості щось продати й отримати дохід. Відсутність же поточних доходів, своєю чергою, не дозволяє виконувати юдеям свої боргові зобов'язання. Власність у цей час набуває так би мовити всезагального, общинного характеру⁴³. З такої логіки випливає мотивація стягнення боргу з неюдеїв: вони не керуються дією законів суботнього і ювілейного років, тому можуть обробляти землю, продавати вирощене і, відповідно, виконувати свої боргові зобов'язання перед кредиторами. Показово, що той самий коментар робить особливе застереження щодо великих боргів і, фактично, декларує нову проблему суто економічного характеру, що вже *заявила про себе* на той час. Згаданий закон не поширюється на великі суми грошей, які людина позичила не для забезпечення себе найнеобхіднішим, а щоб вкласти їх у якусь справу (торгівлю чи будівництво) і заробити. Мірою того, як життя ставало складнішим і дедалі більше місця в ньому посідали комерційні відносини, грошові позики набували іншого характеру. За нових умов вже було важко відрізнити борги, що мали комерційний характер, від боргів, узятих для задоволення потреб сім'ї. Як бачимо, формат суто теологічних обмежень на рівні коментарів поступово звужує межі заборони затребування боргу з позичальника і навертає його у сферу суто економічних і бізнесових відносин, що стають дедалі поширенішими. Уже в I столітті н. е. глава Сангедрину⁴⁴ через масовість позик і боргів як економічних явищ вимушено ухвалює постанову, що врегульовує процедуру як позичання грошей, так і їх повернення за участі судів⁴⁵.

Проблема "*багатства-бідності*" завжди мала, має і матиме яскраво виражене соціальне забарвлення. Убогість бідних незрівнянно менше турбує багатих, аніж забезпеченість і ситість останніх впадає у вічі першим. Хоч би як дивно, але протестний потенціал цієї проблеми виявляється не лише у формі незадоволення з боку найбідніших – іноді він відливається в інтелектуальні форми. Доречно з цього приводу згадати одну з ранніх праць⁴⁶ К.Маркса⁴⁷ в якій він гнівно засуджує юдаїзм, відмовляючи йому у статусі релігії чи навіть національної ідеї, та називає його лише жадобою збагачення, своєкорисливості та грошей⁴⁸. Більше за те, саме юдеїв разом із християнами він відносить до класу експлуататорів і ворогів пролетаріату.

З одного боку, Тора декларує "повагу" до проблеми бідності через цілу систему практично обов'язкових пожертвувань: "Як відбувається співпраця з Творцем у сфері грошей? Юдаїзм говорить, що багатому слід зрозуміти, що його гроші – це гроші бідних, які він утримує, і що він є ка-

⁴² Мається на увазі юдея.

⁴³ Текст Танаха с набором комментариев.

⁴⁴ Сангедрін – єврейський суд у Древній Юдеї.

⁴⁵ Текст Танаха с набором комментариев.

⁴⁶ Див.: Маркс К. До єврейського питання // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – Т. I. – К., 1958. – С. 355–383.

⁴⁷ За свідченням Н.Соломона, в родині К.Маркса і по батьківській, і по материнській лінії були рабини, проте його самого в шестирічному віці охрестили.

⁴⁸ Маркс К. К єврейському вопросу.

вів вас із країни єгипетської. Дотримуйтеся всіх установлень моїх і всіх законів моїх, і виконуйте їх. Я – Бог” (Ваїк. 19:35–37).

Про актуальність торгівлі як виду професійної діяльності, властивої юдеям, може говорити і те, що етимологія величезної кількості єврейських прізвищ, сконструйованих за професійною ознакою їх носіїв, містить “торговельну” складову⁵⁷.

Чимало місця в текстах Тори й особливо коментарях до неї відведено регламентації відносин юдеїв із державними інститутами і релігійною общиною. Найважливішим компонентом цих відносин є **оподаткування**.

Деякі духовні аспекти боргових зобов'язань практикуючого юдея (особливо ортодокса) містять цілком матеріальну складову, адже більшість видів жертвопринесення⁵⁸ передбачають ритуальне вбивство різних кошерних тварин, які юдей мав купити або ж виростити і відібрати саме для цього. Здебільшого жертвопринесення юдейського культу за своєю утилітарною суттю є фактично протоподатком. Історично ustalена у християнстві десятина має свій аналог і в юдаїзмі – **маасер**⁵⁹. З усіх 613 міцвот, за нашими оцінками, щонайменше 90 в той чи той спосіб стосуються змісту або процедури пожертвування, а 14 – напряду регламентують маасер. Сукупність усіх галахічних тлумачень щодо маасер називають “заповідями десятина”. Саме вони реалізують економічну інсталяцію всіх відповідних міцвот.

Юдейський інститут маасер має доволі складну структуру, тривалу теологічно-історичну практику й охоплює цілу систему різних за змістом і механізмами справляння податків. Спільним для більшості різновидів податків є їх обов'язковість. Більше за те, відокремлення тварин чи частини врожаю, призначених на жертовно-податкові потреби, було обов'язковою умовою, без дотримання якої використання частини, що залишалася і призначалася для особистого вжитку, категорично заборонялося. На ранніх стадіях розвитку юдейського суспільства ці обов'язки містили більше релігійної компоненти, ніж світської, і не були податками в нашому сьогоденні розумінні. Адже для будь-якої фіскальної системи сучасного

⁵⁷ Див.: Еврейские фамилии. Что означает моя еврейская фамилия? // Иудаизм и евреи // <http://toldot.ru/urava/lnames/a6118/>. Напр.: Айзенкремер – торговець залізом; Бібулшик – торговець папером; Будман, Бутман – крамар; Будник, Пудник – лоточник; Бухгендлер – торговець книгами; Вайцгендлер – торговець зерном; Гандельсман – торговець; Гендлер – купець, торговець; Джамбаш, Джамбашу – посередник; Желязник, Желізник, Желізняк – торговець залізом і виробами з нього; Зальцгендлер, Зальцман – торговець сіллю; Кауфман, Койфман, Кофман, Кофманський – торговець; Крамер, Кремер, Креймер, Кремерман, Креймерман, Крамар, Крамаров, Крамник, Кремеров, Крамарчик – торговець, крамар; Купець, Купчик – купець; Магазионер – власник магазину; Маркитан – торговець; Мюцентендлер, Міценгендлер – торговець шапками; Мучник – мучник, торговець борошном; Сойхер – торговець; Табачник – торговець тютюном; Унтергендлер – посередник; Файнару – лабазник, торговець борошном; Фактор, Факторович, Фактерман – маклер, фактор, торговий агент; Фішгендлер – торговець рибою; Фрухтгендлер – торговець фруктами.

⁵⁸ Тора визначає п'ять основних видів жертвопринесення: жертва всеспалення (ола) (Ваїк. 1), хлібна жертва (мінха) (Ваїк. 2), жертва вдячності, або мирна жертва (шламім) (Ваїк. 3), жертва за гріх (хатат) (Лев. 4:1–5:13) і жертва спокутування мимовільного гріха (ашам) (Ваїк. 5:14–6:7)

⁵⁹ Маасер рішон (перша десятина) – частина врожаю, яку передавали левітам; маасер шені (друга десятина) – частина врожаю, яку відокремлювали в перший, другий, четвертий і п'ятий роки семирічного циклу і яку необхідно було з'їсти в Єрусалимі під час свят; маасер оні (десятина бідняка) – пожертва, яку справляли у третій і шостий роки і яку потрібно було передати бідним; трум (приношення) – частина врожаю, яку передавали коенам; маасер бгема (десятина) – пожертва Храму у формі десятої частини приплоду кошерних домашніх тварин.

типу обов'язковою умовою є наявність інституту державної надбудови, що, власне, і завершує процес переведення релігійного обов'язку у світську площину. З історії ж юдаїзму і єврейської державності відомо, що величезна їх частина минула в умовах вигнання і бездержавності.

Теоретичні дослідження проблеми кореспонденції юдаїзму і сучасної економіки можуть сформувати не зовсім цілісну й автентичну картину. Складається враження, що ці сфери людської діяльності є настільки віддаленими, що сила їх взаємозв'язків, навіть коли вони відстежуються, є мізерною й її не можна розцінювати як впливовий фактор економічної динаміки планетарного масштабу. Проте результати наших розвідок дають підстави вважати, що поняття "економіка юдаїзму" є цілком життєздатним як у теоретичному, так і у прикладному вимірах.

Емпірично наповнити це поняття просто і, водночас, складно. З одного боку, – й у цьому простота завдання – номінально юдейською можна вважати економіку єдиної у світі юдейської держави – Ізраїлю. Лише тут домінуючою, хоча і неофіційною⁶⁰, релігією є юдаїзм. За даними Ізраїльського центрального бюро статистики⁶¹, його сповідують близько 76,8% населення країни. Коротка новітня економічна історія і доступність статистичної інформації про економічні процеси в цій країні роблять емпіричні дослідження відносно простими. З іншого боку, наявність лишень однієї держави з чітко вираженими статистичними предметними ознаками як об'єкта дослідження породжує проблему репрезентативності. І в цьому є об'єктивна методична складність оцінки реальної складової поняття "економіка юдаїзму". Рекомендації мудреців і коментарі законовчителів юдаїзму постійно "приземлювали" й адаптували тисячолітні ідеї віровчення "народу Книги" і наповнювали їх змістом, який дозволяв релігії залишатися суспільно затребуваною, а її носіям – бути успішними і не втрачати власної ідентичності через асиміляцію в інші етноси і культури. Юдейська енциклопедія наводить цікаву рекомендацію мудреців Талмуду, згідно з якою добродішній людині слід третину своїх статків укладати в землю, третину – в торгівлю і ще третину зберігати у формі готівкових засобів! Там само знаходимо ремінісценцію повчання Рамбама⁶², котрий ще у XII столітті рекомендував євреям не продавати землю, щоб купити дім, і не продавати дім, щоб купити рухоме майно⁶³.

Якщо предметно заглибитися у природу наведених рекомендації та перевести їх на суто економічну мову, то виявиться що вони є не чим іншим, як "концепцією диверсифікації бізнесових ризиків". Остання обставина виводить "економіку юдаїзму" на якісно новий рівень господарської актуальності.

Сучасна юдейська література дає дуже цікаві зразки нового економічного мислення і нових підходів до проблем бізнесу. Рабини розробляють практичні рекомендації щодо організації успішного бізнесу з урахуванням канонів юдаїзму. Прикладом може бути, хоч як це дивно, рабин сучасного ортодоксального юдаїзму і водночас його світський дослідник

⁶⁰ В Ізраїлі формально немає державної релігії, проте вона і не відокремлена від держави. Юдаїзм не отримав офіційного статусу через розбіжності в суспільстві щодо питання ставлення релігії до держави та її ролі в суспільстві.

⁶¹ Див.: CBS, Statistical Abstract of Israel, 2007 // http://www.cbs.gov.il/reader/shnaton/templ_shnaton.html?num_tab=st02_02&CYear=2007.

⁶² Достовірні джерела свідчать, що відповідні рекомендації Рамбама були не тільки продуктом його глибокого знання Тори, але й наслідком власного "бізнесового" досвіду.

⁶³ Електронная еврейская энциклопедия.

